

فصل چهارم: مناسک‌نگاری حج

در این فصل، در مجموع ۶۳ منبع - اعم از کتاب، پایان‌نامه و مقاله مغربی - در موضوع «مناسک حج» شناسایی و چکیده شده است. غالب نگاشته‌های این فصل، کتب فقهی و مناسک الحج نگاشته عالمان تونس، الجزائر، مراکش و لیبی است که برخی از آنها تصحیح و منتشر شده و شماری به صورت مخطوط باقی مانده و برخی نیز مفقود شده‌اند. نام منابع مفقودی در کشف الظنون و الاعلام زرکلی آمده و همین مطلب، مفقود بودن آنها را نسبی می‌نماید و احتمال می‌رود که همچنان نسخه‌ای از آنها موجود باشد. در کتب قدیم‌تر و تراجم‌نگاری‌ها، مناسک‌های دیگری به علمای مغرب نسبت داده شده که در آثار معاصر از آنها یاد نشده و مفقود بودن آنها قطعی به نظر می‌رسد و از همین رو در اینجا معرفی نشده‌اند. بنابراین علاوه بر مناسک مخطوط و چاپ شده، صرفاً متعرض منابعی شده‌ایم که دست کم احتمال موجود بودن آنها نیز وجود دارد.

نیز درباره مناسک‌نگاری حرمین، بایست آثار علمای مالکی مغرب را از علمای مالکی دیگر نواحی مالکی مذهب تفکیک می‌کردیم. به این ترتیب منابع مناسک‌نگاری حج در اینجا صرفاً به علمای مغرب اختصاص دارد و متعرض مناسک‌های نگاشته شده از سوی علمای مالکی اندلس، عراق، مصر، شام و آسیای میانه نشده‌ایم؛ چون به موضوع این مأخذشناسی مرتبط نبوده‌اند.

برخی منابع نیز در این شاخه معرفی شده که عنوان مناسک‌نگاری حج بر آنها صدق نمی‌کند، اما به دلیل اندک و محدود بودن این منابع، ساختن شاخه مجزای دیگری توجیه پذیر نبود؛ به این ترتیب ناچاراً شماری از منابع مرتبط با فقه حج مغربی، مانند منابع درباره اجماع اهل المدینه نگاشته علمای مالکی مغرب، منابع درباره اسرار حج و منابع درباره فضایل حج در این شاخه معرفی شده‌اند.

۴۳۳. الأجوبة المکیة عن الأسئلة الحجازية / محمد مکی مصطفی بن محمد بن عزوز الجزائری. نسخه در:

استانبول

مجموعه پرسش و پاسخ‌های فقهی در مسائل مختلف از ابواب فقه، از جمله حج و عمره و زیارت است که با رویکرد حدیثی و اجتهادی توسط ابن عزوز (۱۲۷۰ - ۱۳۳۴ ق.) از علمای تونس و الجزائر ارائه شده است. ابن عزوز اصالتاً تونسی است و سپس در الجزائر متوطن شد، اما به دلیل مخالفت با برخی سیاست‌های استعمارگران فرانسوی به استانبول تبعید گردید. وی پس از آن جهت کسب دانش به شرق و مصر و حجاز سفر کرد و از علمای حرمین شریفین اجازات مختلف دریافت نمود. وی آثار مختلفی در ستاره‌شناسی، فقه، تصوف و قرائات نوشته که شماری از آنها موجود و به صورت خطی باقی مانده است. رساله / لأجوبة المکیة را گاه رساله‌ای منظوم توصیف کرده‌اند. ابن عزوز چند اثر دیگر مرتبط با مناسک‌نگاری دارد؛ از جمله: کتاب الحق الصریح فی المناسک علی القول الصحیح و نیز المسک الأذخر فی بیان الحج الأكبر.

۴۳۴. احکام الحج و العمرة فی الفقه الإسلامی؛ دراسة مقارنة علی المذاهب الأربعة من بیان الراجح منها / ابوسریع

محمد عبدالهادی. بی‌جا: بی‌نا، ۱۴۰۴ ق.، ۲۲۹ ص

اثری در بیان مناسک و مسائل حج و عمره بر اساس مبانی مذاهب اربعه اهل سنت، با تکیه بر رویکرد فقه مقارن است. نویسنده تلاش کرده با استناد به نظرات فقه‌های حنفی، شافعی، حنبلی و مالکی، گزارشی از مبانی هر یک درباره احکام احرام، مواقیت، طواف، سعی و وقوف ارائه دهد و سپس به ذکر دیدگاه برگزیده خود پرداخته و دلایل برتری آن را در هر مسئله بیان کرده است.

۴۳۵. الأربعون المختارة فی فضل الحج و الزیارة / جمال الدین محمد بن یوسف ابن مسدی

از آثار حدیثی قرن هفتم هجری در بیان محاسن و برتری های اعمال حج و زیارت حرم نبوی است که ابن رشید فهری در سفرنامه اش (ملء العیبه، ج ۵، ص ۱۳۳ - ۱۳۴) از آن خبر داده و آن را نزد ابن خلیل مکی، شاگرد ابن مسدی خوانده است. نیز فاسی در کتب مختلف (العقد الثمین، ج ۲، ص ۴۰۵؛ شفاء الغرام، ج ۱، ص ۸۲، ۱۹۷) این کتاب را دیده و از آن نقل کرده است. از آنجا که نام این کتاب در کشف الظنون و ایضاح المکنون (ج ۱، ص ۸۲) آمده، به احتمال نسخه آن در کتابخانه های ترکیه و مصر موجود باشد؛ اما جستجوی ما در فهرس مختلف به نتیجه ای حاکی از وجود نسخه ای از این رساله نینجامید. نویسنده این کتاب، ابن مسدی (۶۶۳ق.)، از عالمان اندلس و متوطن در فاس است که بعدها به مکه رفت و خطابه مسجدالحرام و امامت در مقام ابراهیم را در ۶۴۱ قمری بر عهده گرفت. درباره او به توانمندی در خطابه و وعظ و تمایلش به باورهای زیدیه اشاره شده و به گفته فاسی، به خاطر نقدهایش بر برخی صحابه، به قتل رسید و در معلات دفن شد.

۴۳۶. أرجوزة فی مناسک الحج /یحیی بن علی بن زکریا الشقراسی

از منظومه های فقهی در بیان احکام و مسائل حج بر اساس فقه مالکی است. شقراسی (۴۲۹ق.) از فقهای مالکی تونس در قرن چهارم و پنجم هجری و منسوب به شقراطس، قلعه ای نزدیک قفصه (جنوب تونس) است. وی آموزش های اسلامی را نزد مشایخ مختلف در قیراون فراگرفت و به قصد حج، به حجاز رفت و سپس به مغرب بازگشت و در توزر متوطن گردید. وی آثار مختلف فقهی و مشیخه ای (شامل نام ۷۲ تن از مشایخ و استادانش) دارد و در نظم و شعر توانمند بوده است. پسرش عبدالله (م ۴۶۶ق.) نیز در شعر دست داشته و صاحب قصیده مشهور به شقراطسیه در مدح و منقبت حضرت رسول است. زرکلی ضمن دادن این آگاهی ها از این فقیه مالکی، نام کتاب مناسکی او را / رجوزة فی مناسک الحج آورده که به نظر می رسد عنوان عامی در اشاره به مضمون رساله است و نه لزوماً عنوان اصلی آن. وی از موجود یا مفقود بودن رساله خبر نداده است. (نک: الاعلام زرکلی، ج ۸، ص ۱۵۷)

۴۳۷. إرشاد السالک إلى أفعال المناسک /برهان الدین ابراهیم بن فرحون المدنی المالکی. تحقیق: ابوالاجفان محمد بن الهمادی. تونس: المؤسسة الوطنية للترجمة و التحقيق و الدراسات (بيت الحكمة)، ۱۹۸۹م، دو جلد، ۷۵۸ص. نیز: ریاض: مكتبة العبيکان، چاپ اول، ۱۴۲۳ق.، ۱۰۱۹ص.

از مهم ترین کتب مستقل و استدلالی فقه حج در مذهب مالکی است که در اصل رساله دکتری بوده که بخش نخست آن درباره ابن فرحون به صورت اثری مستقل در مالطه، از سوی مؤسسه الف، ۱۹۹۷م، منتشر شده است و بخش دیگر به صورت مستقل و در چاپ کنونی با رفع برخی خطاهای مطبعی ارائه شده است. این کتاب در دو بخش تنظیم شده است: بخش نخست به شرح حال ابن فرحون و معرفی ساختار/إرشاد السالک و نسخه ها و کیفیت تصحیح آن اختصاص یافته و بخش دوم متن کتاب شامل ۲۱ باب و یک فصل نهایی آمده است. در ابواب کتاب مباحث و احکام اصلی حج و عمره بر پایه مذهب مالکی در این عناوین ارائه شده است: ترغیب به حج و فضیلت آن؛ آداب سفر حج؛ احکام، صفت و ارکان حج؛ معنای تمتع و قرآن؛ عمره مفرده؛ حج کودک، زن، عبد و کافر مسلمان شده؛ تروک و واجبات احرام؛ محظورات منجبره حج؛ فضایل و مستحباب حج؛ فدیة و انواع آن؛ مکروهات احرام؛ صید در حرم؛ احکام قربانی و ذکر ایام حج و شعائر در حج، احکام محرم؛ موانع حج؛ نیابت در حج؛ احکام حرم مکی و حرم مدنی؛ آثار و اماکن مقدس مکه؛ فضیلت حرم مدنی و مرقد نبوی و مزارات بقیع؛ امکان متبرک مدینه. نویسنده علاوه بر توجه به نیازهای دینی حجگزاران، به اقوال و آرای فقهی بسیاری پرداخته و مجموعه ای از نظرات مالک و

برخی بزرگان مذهب مالکی را پوشش داده است. ویژگی دیگر این کتاب، بخش پایانی آن و اهتمام مؤلف به مساجد متعددی است که زیارت و تبرک به آنها توصیه شده، در حالی که محقق کتاب این مطلب را به عنوان نقد بر کتاب به میان آورده است. (نیز نک: مصادر الفقه المالکی، ابو عاصم بشیر عربی الجزائری ص ۵۶)

۴۳۸. **إرشاد السالك المحتاج لبيان أحكام المتعمر والحاج** / ابو عبدالله محمد بن محمد الحطاب الرعینی. نسخه در: مغرب

زرکلی در معرفی نویسنده این کتاب، او را ابو عبدالله محمد بن محمد رعینی، معروف به حطاب، از فقیهان مالکی و متصوفه مشهور مغرب - که در مکه به دنیا آمد و شهرت یافت و در طرابلس لیبی از دنیا رفت - معرفی کرده و افزوده که آثار متعددی در فقه و اصول و کلام دارد که بخش مهمی از آنها شرح و حاشیه بر متون فقه مالکی است و از جمله شرحی بر *هدایة السالک* پدرش نوشته است. زرکلی عنوان این کتاب را *إرشاد السالك المحتاج الي بيان المعتمر والحاج* ثبت کرده و از خطی بودن آن خبر داده است. (الاعلام زرکلی، ج ۸، ص ۱۶۹) تنها افزوده ابو عاصم بشیر مالکی به این اطلاعات، تصحیح عنوان کتاب و بیان این نکته است که *إرشاد السالك* شرحی از پسر بر کتاب پدرش *هدیة السالک* است. (مصادر الفقه المالکی، ص ۵۶)

۴۳۹. **إعلام الناسک بأعلام المناسک** / جمال الدین محمد بن یوسف ابن مسدی

از آثار جمال الدین بن مسدی (۶۶۳ ق.) از عالمان اندلس، متوطن در فاس و مهاجر به مکه، در بیان احکام حج بر پایه فقه مالکی است. در *الدیاج المذهب* ابن فرحون به عنوان اثری در فقه مقارن معرفی شده که در آن شرح و تبیین احکام، اعمال و مناسک حج و عمره بر پایه مذاهب اربعه و نیز نظرات زیدیه و امامیه مطرح شده است. به گفته وی، ابن مسدی متعرض فتاوی خود در مناسک حج نیز شده و نامگذاری کتاب نیز توسط خود مؤلف انجام شده است. فاسی نیز در *العقد الثمین* به این کتاب استناد داده (ج ۲، ص ۴۰۵) و آن را اثری در مناسک حج، حاوی اختلاف آری علما دانسته است. اما در فهرس موجود، نشانی از نسخه خطی احتمالی آن یافت نشد.

۴۴۰. **«أقوال الفقهاء فی شروط الحج بالنسبة للمرأة»** / حنان بنشقرون. *مجلة التذکرة* (مغرب). ش ۱۱ - ۱۲ (ژوئن ۲۰۰۸ م.)، ص ۱۱۷ - ۱۳۴

تحلیل و بررسی احکام و مسائل حج زنان بر پایه فقه مالکی است. نویسنده، که از پژوهشگران معاصر مغرب است، تلاش کرده دیدگاه فقهایی مالکی درباره حجگزاری زنان را تبیین کند. بیشترین مطالب مربوط به شرایط و جوب حج و مستطیع شدن زنان و بررسی اقوال درباره همراه محرم زنان، پوشاندن صورت در حال احرام، طواف، قربانی و برخی دیگر از مناسک حج است. تمرکز نویسنده بر بررسی اقوال فقهایی مالکی درباره شرط محرم همراه زن و تحقق آن به وسیله محرم سببی و نسبی، همسر و دوستان از جنس زن است که شرایط امنیت وی را فراهم سازند. شرط همراه محرم زن به عنوان شرط و جوب حج، به خصوص با توجه به مسافت دور مغربیان از حرمین، مورد تأکید بسیاری از فقهایی مالکی واقع شده است.

۴۴۱. **إنتصار الفقير السالك لترجيح مذهب الإمام مالک** / محمد بن محمد الراعی الغرناطی. تحقیق: محمد ابوالأجفان. بیروت: دار الغرب، ۱۹۸۱ م.

از آثار فقهی مالکی درباره مبانی اجماع اهل المدینه و اهمیت آن در فروع فقه مالک بن انس است. راعی غرناطی (۷۸۲ -

۸۵۳ق.) از نحویان و عالمان حجگزار قرن نهم هجری است که در بازگشت از سفر حج در سال ۸۲۵ قمری در قاهره متوطن شد و به قاهره نیز شهرت یافت. زرکلی کتاب او را خطی عنوان کرده است (الاعلام، ج ۷، ص ۴۷) موضوع این کتاب/اجماع و عمل اهل المدینه نزد مالک بن انس و دفاع از موضع وی است. مالک اجماع را در سه مرتبه: اجماع اهل المدینه، اجماع صحابه و اجماع اهل العلم مطرح می‌کرد و در کتاب حاضر دلایل و مبانی طرح اجماع اهل مدینه به عنوان یکی از مصادر فقه مالکی، ارائه شده است. از این رو برخی کتابشناسان، آن را در ردیف «مصادر اجماع اهل المدینه» طبقه‌بندی کرده‌اند. (مصادر الفقه المالکی نوشته ابوعاصم بشیر الجزائري مالکی، ص ۱۱۱)

۴۴۲. بغیة السالک إلى أشرف المسالک / محمد بن محمد الساحلی المالکی

از کتب فقهی مالکی در تشریح احکام و مناسک حج بر پایه فقه مالکی و مؤلف رساله محمد الساحلی (۸۰۳ق.)، از عالمان و فقیهان مغرب است. در عین حال اسماعیل پاشا در/ایضاح المکنون (ج ۱، ص ۱۸۷) عنوان کتاب را به همین صورت آورده و در هدیه العارفین عنوان را بغیة السالک الی اشرف المسالک فی المناسک ثبت نموده است. ظاهر امر در کشف الظنون و تکلمه‌های آن نشان از آن دارد که اطلاعات ارائه شده برگرفته از نسخه‌های موجود در دمشق و استانبول بوده است؛ اما بررسی اجمالی حاکی از عدم شناسایی نسخه‌ای از این رساله در فهرس کتابخانه‌های موجود جهان اسلام است. صاحب معجم المؤلفین (ج ۲، ص ۴۰) قید «الی اشرف المسالک» را جدا از عنوان و در مقام توضیح موضوع کتاب آورده است. نیز وادی آشی (۷۴۹ق.) از گزیده این کتاب توسط عالمی که او را الامام السوسی خوانده، با عنوان اختصار بغیة السالک خبر داده است.

۴۴۳. «تأسیل الإستطاعة فی الحج فی ضوء مقاصد الشریعة»/محمد بن محمد رفیع. مجلة التراث (الجزائر).

ش ۱۳ (مارس ۲۰۱۴م)، ص ۵ - ۳۵

پژوهشی درباره شرایط تحقق استطاعت با استناد به رویکرد مقاصد شریعت در فقه اسلامی با تأکید بر مبانی فقه مالکی است. نویسنده از پژوهشگران الجزائری در حوزه فقه و معارف دینی است و در این مقاله ضمن تعریف لغوی و اصطلاحی استطاعت و نقش آن در وجوب حج، به چهار زمینه اصلی استطاعت، شامل استطاعت مالی، استطاعت طریق، استطاعت بدنی و استطاعت زمانی در فقه اسلامی پرداخته و نیز از همراهی محرم زن حجگزار به عنوان شرط دیگر استطاعت در فقه مالکی سخن گفته است. وی سپس رابطه مصالح و مقاصد شریعت با مفهوم استطاعت در حج را بررسی و با تکیه بر مقاصد مهم حفظ نفس، مال، دین و عقل در شریعت اسلامی، به تشریح کیفیت تحقق استطاعت پرداخته و نتایجی به دست آورده است.

۴۴۴. تحقیق الحق عندالله فی حدیث دعاء يوم عرفة ماشاء الله / محمد عبدالحی بن عبدالکبیر الکتانی

این اثر در مقدمه فهرس الفهارس در گزارش آثار و تألیفات کتانی (۱۳۸۲ق.) در ردیف ۸۰ معرفی شده است. این اثر در فهرست آثار کتانی ذکر شده و افزوده شده که در چندین مجلد بوده و بیشتر آن مفقود شده است. کتانی از عالمان و مشایخ سرشناس فاس بوده و در سال ۱۳۲۳ قمری حج گزارده و طبق آنچه در مقدمه فهرس الفهارس در شرح سفر حج وی آمده، بیشترین اهتمامش به حفظ میراث تحدیث و روایت از عالمان حرمین شریفین و ضبط نام تألیفات آنان بوده است. نیز برای کتانی این فرصت پیش آمد که به تدریس برخی کتب صحاح و شمائل ترمذی در مسجدالنبی اقدام کند. بررسی اجمالی در کتابشناسی‌ها به نتیجه نرسید و نسخه‌ای از این اثر یافت نشد، اما نام آن در تراجم مختلف شرح حال کتانی ذکر شده است.

۴۴۵. **جهود علماء المالكية في المغرب في إنكار بدع العبادات الأربع (الصلاة، الزكاة، الصوم، الحج)** / احمد جمال الدين العيمر. رساله کارشناسی ارشد. استاد راهنما: سعود بن عبدالعزيز الخلف. دانشگاه اسلامی مدینه منوره، ۱۴۲۴ق، ۹۱۰ص.

این تحقیق گسترده با هدف شناخت ادله و راهکارهای فقهایی مالکی مغرب در رد و انکار بدعت‌ها و انحرافات در عبادات - شامل نماز، زکات، روزه و حج - فراهم شده و در آن به مجموعه‌ای از منابع و آثار استناد گردیده است. نویسنده بر پایه نظریه عز بن عبدالسلام در تقسیم بدعت به اقسام پنجگانه واجب، حرام، مستحب، مکروه و مباح، نمونه‌هایی از بدعت‌ها را بر محور دیدگاه علمای مالکی مغرب طرح کرده است. نیز در بخش احکام حج تلاش کرده از آغاز حرکت زائر تا میقات و احرام و انجام مناسک و بازگشت از سفر و نیز آنچه به احکام زیارت مساجد ثلاثه (مسجد الحرام، مسجد النبی، مسجد الاقصی) و شد الرحال به قصد دیگر مساجد مربوط است، شناسایی و جمع‌آوری کند. طبق این تحقیق، به نظر علمای مالکی مغرب، در مجموع ۵۶ بدعت در احکام حج رخ داده است.

۴۴۶. **«الحج: فضله، حکمه و منافعه» / قاضی بن مفضل بن احمد برهون. مجلة التذكرة (مغرب) . ش ۱۱ - ۱۲ (ژوئن ۲۰۰۸م)، ص ۸۳ - ۹۵.**

اشاراتی به اهمیت و جایگاه و اسرار حج در آیات و روایات و فقه مالکی است. نخست برخی آیات قرآن در فضیلت حج به همراه تفسیر و تحلیل مختصر ارائه شده و سپس روایات نقل گردیده است. در ادامه نویسنده تلاش کرده با استناد به اقوال و دیدگاه‌های فقهایی مالکی در بیان حکمت‌ها، اسرار و منافع اعمال و مناسک حج - از جمله احرام، رمی جمره و سعی بین صفا و مروه - را بیان کند و جایگاه کعبه در اندیشه دینی را مطرح نماید.

۴۴۷. **«الحج في المغرب و الأندلس في العصر الوسيط: الجدل حول استمرار فريضة الحج» / محمد حقی. مجلة عصور الجديدة (الجزائر)، ش ۲۶، ص ۸۴ - ۱۰۱**

بررسی و تحلیل مبانی فقهی و اقوال فقهایی مغرب و اندلس درباره تحقق شرایط استطاعت و مبانی وجوب حج است. نخست به برخی مشکلات و مسائل در حج‌گزاری مسلمانان اندلسی و مغربی اشاره شده و زمینه اختلاف نظر درباره فرضیه حج، علاوه بر تفاوت دیدگاه‌های اصولی و فقهی، به ناامنی راه اشاره شده و سپس نظرات برخی فقها، مانند قاضی عیاض، درباره عدم تحقق شرایط استطاعت در برخی ادوار سخن رفته و مبانی و ادله استمرار فرضیه حج بررسی و تحلیل شده است.

۴۴۸. **حسن الاختصاص في تخصيص البيت الحرام بالمناسك و الطواف / محمد بن محمد الطيب التافلاتي. نسخه در: مكتبة الخالدية قدس، ش ۱۳.**

از رساله‌های فقهی در بیان احکام و مناسک حج است. نویسنده محمد المغربي التافلاتی الازهری الخلوئی (۱۱۹۱ق.) از علمای مغرب اقصی و دانش‌آموخته الازهر مصر بوده و سپس به عنوان مفتی حنفیه در بیت المقدس تعیین شده است. زر کلی آثار متعددی به او نسبت داده، اما از این اثر نام نبرده است. اما در کتابشناسی‌های حرمین شریفین، این اثر را معرفی کرده‌اند؛ از جمله سنیدی در معجم ما لوف عن الحج (ص ۵۴) نشانی نسخه آن را نیز ذکر کرده است. بنابراین این کتاب از معدود آثار در حوزه فقه حج است که نویسنده آن از علمای مغربی، اما غیر مالکی است.

۴۴۹. **دلیل الحاج و المتعمر وفق المذهب المالکی. مغرب: وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامية، ۲۰۱۶م.، ۸۶ص.**

اثري مختصر به منظور آموزش و راهنمایی حجگزاران و عمره گزاران بر پایه مذهب مالکی نگاشته شده و در آن این موضوعات مطرح شده است: حکم و فضیلت حج، ارکان و مشروعیت حج، شروط حج، احرام، تلبیه، طواف، سعی، وقوف به عرفه، رجوع به مزدلفه، رجوع به منا در روز عید قربان، عمره، آداب زیارت مدینه منوره و ادعیه مأثوره.

۴۵۰. **الدين و الحج على المذاهب الأربعة: مناسك الحج و العمرة و زيارة المدينة المنورة بالصورة / عباس كراهه. بی نا، ۱۳۸۵ق.، ۳۰۷ص.**

مجموعه‌ای از احکام و مناسک حج و عمره و زیارت حرم نبوی بر پایه مذاهب فقهی حنبلی، حنفی، شافعی و مالکی و معرفی اماکن متبرکه حریمین با ذکر تصاویر و عکس‌های مختلف به منظور راهنمایی حجگزاران است. نخست به اهمیت و حکمت‌های اجتماعی و سیاسی حج اشاره شده، سپس دلایل وجوب حج بیان گردیده و مبانی مذاهب اربعه اهل سنت درباره حج کودک، نماز مسافر، مواقیات احرام، تعریف تلبیه و مستحبات آن، ادعیه دخول مکه، احکام و مناسک طواف، احکام و ادعیه سعی و واجبات حلق و تقصیر بیان گردیده است. در بیان احکام حج و زیارت در فقه مالکی، نظرات فقه‌های مالکی مغرب و اندلس به میان آمده است.

۴۵۱. **«رسائل و توجيهات للحاجات و المتعمرات إلى بيت الله الحرام» / رشیده بوکرامی. مجلة التذكرة (مغرب). ش ۱۱ - ۱۲ (ژوئن ۲۰۰۸م.)، ص ۱۱۴ - ۱۱۷.**

برخی مطالب درباره آداب و تعالیم اسلامی از حجگزاران زنان است. نویسنده - که از پژوهشگران معاصر مغرب است - در این مقاله با اشاره به آیات و روایات در فضیلت حج، برخی دیدگاه‌های فقه‌های مالکی مغرب را درباره شرایط وجوب حج زنان بیان کرده و به رواج حجگزاران و عمره گزاران زنان در دوره معاصر پرداخته و از ضرورت درک معنویت و حکمت‌ها و اسرار اعمال حج توسط زنان سخن گفته است.

۴۵۲. **رسالة فی علم المیقات / عبدالرحمن بن محمد بن الحاج التاجوری. نسخه در: مکتب الحرم المدنی**

از آثار فقهی و تفسیری قرن دهم هجری در بیان احکام و مبانی قبله، جهات مختلف قبله و علل تغییر قبله از مسجدالاقصی به مسجدالحرام است. عبدالرحمان تاجوری (۹۶۰ق.) از عالمان سرشناس مغرب و دارای آثار متعددی در فقه و حدیث و تفسیر است. وی اهتمام خاصی به قبله‌شناسی داشته و رساله‌های دیگری در این موضوع به او نسبت داده شده که احتمالاً نام‌های مختلف همین رساله‌اند. برخی مانند الحوسنی دو رساله در علم المیقات به تاجوری نسبت داده‌اند. گاه عنوان این رساله با نام‌های دیگری مانند: علم المیقات فی معرفة فصول الأربعة وأوقات الصلاة وأجزاء الليل وجهة الكعبة (در ۲۰ برگ) یا با عنوان: مقدمة فی معرفة القبلة والأوقات وأجزاء الليل والجهات ثبت گردیده و از نسخه کامل و مقابله شده آن در الخزائن الجامع العظم (وزان) ش ۱/۱۲۰۷ خبر داده شده است. تاجوری در این رساله ضمن اشاره به سخنی از پیامبر اکرم ﷺ درباره قبله، آیه «وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ» «و من حیث خرجت فول وجهک شطر المسجد الحرام» را شرح و تفسیر کرده است. افزون بر این، تاجوری در مناسک حج هم یک تک‌نگاری دارد که عنوان آن رساله فی مناسک الحج است (معجم کتب المالکیه، ص ۲۰۲) اما نسخه‌ای از آن یافت نشد.

۴۵۳. السعی إلى الحرمین الشریفین / احمد بابای. تونس: الشركة التونسية للتوزيع، ۱۹۷۷م، ۱۶۷ص.

اثر در بیان احکام و مسائل حج بر پایه فقه مالکی و به منظور راهنمایی حجاج مغرب نگاشته شده است. علاوه بر مسائل فقهی، مشاعر حرم مکی و اماکن متبرکه، کعبه، مسجدالحرام و مسجدالنبی و احکام آنها بیان شده است. سنیدی در معجم ما الف عن الحج (ص ۴۷) به معرفی این اثر و مشخصات چاپ آن اشاره کرده است.

۴۵۴. «السياق و أثره فی النص القرآنی: سورة الحج انموذجاً» / نور بقرنی. مجلة الحکمة (الجزائر). ش ۱۶ (دسامبر ۲۰۱۸م)، ص ۱۸۱ - ۱۸۷.

تحلیلی از مفهوم سیاق و بررسی مصادیقی از سیاق در سوره حج در قرآن کریم است. نویسنده، که از پژوهشگران معاصر الجزائر است، در این مقاله نخست به مبانی نظریه نص/متن و تعریف لغوی و اصطلاحی سیاق اشاره و سپس نقش سیاق در درک ابعاد نص قرآن را بررسی کرده و با ذکر نمونه‌هایی از وجود سیاق در آیات سوره حج، روابط و مناسبات هر آیه با آیات پیشین و پسین آن را مشخص نموده است. نویسنده با استنتاج دلالت سیاق آیات سوره حج از راه التزامات لفظی، نتایج مربوط به پیوستگی آیات و فهم و تفسیر درست آنها در پرتو این موضوع را به اختصار توضیح داده است.

۴۵۵. شرح إرشاد السالک إلى أشرف المسالک فی الفقه المالک / ابوالعباس احمد بن احمد بن محمد الزروق البرنسی الفاسی.

از کتب استدلالی و مهم فقه مالکی در بیان مبانی احکام و مسائل حج و عمره است که در قرن نهم نگاشته شده است. در مقدمه تصحیح/ارشاد السالک اثر ابن عسکر بغدادی (۷۳۲ق.) به دو شرح مهم آن، یکی شرح بهرام دمیری (۸۰۵ق.) در چندین مجلد و دیگری همین شرح شیخ زروق فاسی به عنوان شرحی خوب و مفید، تصریح شده است. (ارشاد السالک، الشركة الافريقية للطباعة والنشر، ص ۳). ابوالعباس احمد فاسی (۸۴۶-۸۹۹ق.)، فقیه محدث و صوفی اهل فاس مغرب که از مشایخ و عالمان مصر و حرمین شریفین نیز دانش فراگرفت و سپس به لیبی آمد و در منطقه تکرین از شهرهای طرابلس از دنیا رفت. او در آثارش گرایش به اختصارنویسی داشته و کتبی در تصوف و فقه با همین رویکرد نگاشته است. زرکلی از یکی از شروح خطی او در فقه یاد کرده که به نظر می‌رسد همین شرح/ارشاد السالک است. (نک: الاعلام زرکلی، ج ۱، ص ۹۱)

۴۵۶. شرح منسک الحطاب المسمی هداية السالک / حسین بن ابراهیم المغربي المالکی. نسخه در: مکتبه الحرم المکی ش ۵۲

از رساله‌های فقهی قرن سیزدهم هجری در شرح و توضیح رساله هداية السالک نگاشته محمد الحطاب الرعینی از فقهایی مالکی مغرب است که با عنوان هداية السالک نیز ضبط و ثبت شده است. مؤلف این شرح، حسین المالکی (۱۲۹۲ق.)، از عالمان ذوفنون و مفتی مالکیان مکه بوده و در قبرستان معلات (مکه) دفن شده است. از این رساله نسخه‌ای در ۶۰ برگ موجود است که در زمان حیات مؤلف و به تاریخ ۱۲۶۵ قمری کتابت شده است. ظاهراً این همان عنوانی است که عبدالله الغازی در کتاب الفلانة الانام بذکر اخبار بلاد الله الحرام (ج ۲، ص ۲۴۲) به حسین مغربی با عنوان: توضیح المناسک بمذهب مالک نسبت داده است. غازی سپس افزوده که مؤلف حاشیه‌ای نیز بر این کتاب دارد؛ به این ترتیب برخی حسین مغربی را شارح مناسک حطاب و برخی دیگر شارح مناسک خودش معرفی کرده‌اند.

۴۵۷. **العرف والعمل في المذهب المالكي و مفهومها لدى علماء المغرب /عمر بن عبدالكريم الجیدی. رساله دکتري. مغرب: دانشگاه دارالحديث الحسنية (رباط)، ۱۹۸۰م.**

در این پژوهش اهمیت و جایگاه علم اهل المدینه به عنوان یکی از مصادر و منابع فقه مالکی تشریح شده و از خاستگاه اجماع علمای مدینه منوره، به عنوان معنای اساسی عرف در مذهب مالکی، سخن رفته است. نویسنده عمل اهل المدینه در فقه مالکی را محور قرار داده و مبانی و اصول استنباط با تکیه بر عرف و عمل را استخراج کرده و با ذکر آرای مختلف فقهای مالکی، از تکیه آنها بر اجماع اهل مدینه مصادیقی بیان نموده و فروعات به دست آمده را تبیین کرده است. برخی دیدگاه مولف در یکسان تلقی کردن عرف با عمل اهل المدینه و نسبت دادن آن به مالک را برنتابیده و رده کرده‌اند. (نک: المسائل التي بناها الإمام مالك على عمل أهل المدينة. محمد بوساق مدني، چاپ اول، دبی: دار البحوث الإسلامية، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۱۵-۱۶) این تحقیق در قالب کتاب در مغرب: وزارة الأوقاف، ۱۹۸۴، در ۵۴۴ صفحه منتشر شده است.

۴۵۸. **العمدة في أعمال الحج والعمرة /ابوعبدالمعز محمدعلی فرکوس. چاپ اول، الجزائر: دار الموقع، ۱۴۳۰ق، ۲۷۵ص.**

بیان مختصری از احکام و مناسک حج و عمره در یک مقدمه، دو باب و دو ضمیمه بر پایه فقه علمای وهابی سلفی است. در مقدمه آیات و روایاتی در وجوب حج، منافع حج و حکمت تشریع آن به همراه برخی نصایح و مواعظ قرآنی و روایی در رعایت آداب و اخلاق حج آمده است. باب اول مخصوص اعمال عمره و باب دوم مخصوص اعمال حج است. نویسنده، که از علمای وهابی و سلفی الجزائر است، مجموعه استفتائات و فتاوییی در بیان احکام مورد ابتلا در مناسک حج در ضمیمه نخست کتاب گردآوری کرده و در ضمیمه دوم از کتاب مناسک الحج و العمره، نگاشته محمد ناصرالدین البانی، شماری از بدعت‌های حج، عمره و زیارت را استخراج و مصادیقی از آن را در احکام احرام، تلبیه، طواف، سعی بین صفا و مروه، وقوف در عرفه، مزدلفه، رمی جمره، حلق و تقصیر و زیارت قبر پیامبر ﷺ گزارش کرده است.

۴۵۹. **عمل أهل المدینه وأثره فی الفقه الإسلامی /موسی اسماعیل. چاپ اول، الجزائر: دار التراث ناشرون؛ بیروت: دار ابن حزم، ۱۴۲۴ق، ۵۲۸ص.**

این اثر در اصل رساله کارشناسی ارشد نویسنده در اصول فقه از دانشکده الجامعية الإسلامية دانشگاه الجزائر است که در ۱۴۱۹ قمری از آن دفاع شد. مطالبی که درباره اجماع اهل المدینه منوره در این رساله مطرح شده، متکی به اقوال و آرای مالکیان مغرب است. نویسنده از پژوهشگران الجزائر در حوزه فقه و اصول است و هدفش از این تحقیق را تلاش برای درک مبانی فقه مالکی و دستیابی به دیدگاه جامع و همگرایانه در موضوع مورد بحث ذکر کرده است.

کتاب در سه باب مفصل تنظیم و هر باب به فصول و مطالب متعدد تقسیم شده است: در باب اول تاریخچه فقه مدنی در عهد نبوی، عهد صحابه و تابعین، اعتبار و حجیت کتاب و سنت، حجیت اجتهاد و جایگاه و اعتبار عمل اهل مدینه به عنوان مصدري در استنباط احکام بررسی شده است. در این خصوص مفهوم عمل اهل المدینه و تاریخچه این اصطلاح و ارتباط آن با مفهوم اجماع و شرایط مجمعی و انواع اجماع، شامل اجماع صریح، اجماع سکوتی، اجماع الاكثر، اجماع اهل البيت، اجماع خلفای اربعه، اجماع شیخین ابوبکر و عمر، اجماع اهل المدینه، اجماع اهل کوفه و بصره، تعریف اصطلاح اجماع اهل المدینه نزد جمهور و مناقشه مالکیان بر این دیدگاه آمده و سپس در فصل دوم و سوم مراتب حجیت عمل اهل المدینه نزد مالکیه و غیر مالکیه، بررسی معنای

عمل نقلي، عمل اجتهادي و در پايان ادله موافقان و مخالفان حجيت عمل اهل المدينة مطرح گرديده است.

۴۶۰. غنية الناسك في علم المناسك / ابي عبدالله محمد بن علي السبتي. نسخه در: مكتبة اهل حبت (موريتاني)

ش ۹۰۵/۲۴۰.

از كتب فقهي مالكيان مغرب در شرح و بيان احكام و مسائل حج است؛ اما ظاهراً به صورت خطي باقي مانده و هنوز تصحيح و منتشر نشده است. محمد بن علي بن معلي القيسي السبتي (قرن هفتم هجري) از عالمان و فقيهان سبته (مراكش) معرفي شده است. كحاله (معجم المؤلفين، ج ۱۱، ص ۶۴) تنها به نام يك اثر وي اشاره کرده و عنوان آن را المناسك دانسته است. اما در منابع ديگر عنوان اين اثر غنية الناسك في علم المناسك ثبت شده است. الحوسني نام اين اثر را در فهرست كتب مالكيان مغرب آورده و به نسخه خطي و تعداد برگ هاي آن (۳۷ برگ) اشاره کرده، اما از چاپ و انتشار آن خبر نداده است. (معجم كتب المالكية المطبوعة و المخطوطة، ص ۳۰۰)

۴۶۱. فقه فقهاء المدينة السبعة و أثره في فقه الإمام مالك (العبادات) / محمد الطيب عثمان الازرق. رساله دكتری.

دانشگاه ام درمان الإسلامية (اردن)، ۲۰۰۸ م، ۵۴۶ ص.

پژوهشي درباره فقه اهل مدینه و اثربخشي مباني فقهاي سبعة در فقه مالك بن انس در بخش عبادات (طهارت، زكات، صوم و حج) است كه در يك مقدمه و چهار فصل و خاتمه تنظيم شده است. نخست به جاگاه فقهاي سبعة مدینه و عمل اهل مدینه به عنوان يكي از مصادر فقه مالكي اشاره شده است. در فصل نخست تاريخ فقه مدني، عمل اهل مدینه و شناخت فقهاي سبعة ارائه شده است. در فصل دوم مباني فقه مالك بن انس و اثرپذيري وي از فقهاي سبعة و جاگاه عمل اهل مدینه نزد وي مشخص شده است. در فصل سوم و چهارم ضمن بررسي مباحث و مباني فقه مدني، موارد تأثيربخشي فقهاي سبعة بر ديدگاه فقهي مالك بن انس در مسائل طهارت، زكات، روزه و حج توضيح داده شده است. در اين بررسي به تشریح مباني فقهاي سبعة مدینه - شامل سعيد بن مسيب، عروة بن زبير، قاسم بن محمد، خا رجة بن زيد، ابوبكر بن عبدالرحمان بن حارث بن هشام، سليمان بن يسار و عبيدالله بن عبدالله بن عتبة بن مسعود - پرداخته شده و در خاتمه نتيجه اين تحقيق بيان گرديده است.

۴۶۲. فقه فقهاء المدينة السبعة و أثره في مذهب مالك / مهدي الوافي. رساله دكتری. مغرب: دار الحديث

الحسنية (رباط)، ۱۹۹۴ م.

تحقيقي درباره خاستگاه مذهب مالك بن انس و اثرپذيري آن از فقهاي سبعة مدینه منوره است. نخست به معرفي فقهاي سبعة پرداخته شده و تصريح شده كه فقه آنها برگرفته از صحابه ساكن مدینه منوره بوده است. سپس از عمل اهل المدينة منوره و اجماع علماي مدینه به عنوان يكي از مصادر فقه مالكي ياد شده و بيان شده كه فقه مالكيان مغرب برگرفته از فقهاي سبعة مدینه منوره است. در ادامه مصاديق و مسائلي از اثرگذاري مباني فقهاي سبعة در استنباطات مالك بن انس ذكر شده است.

۴۶۳. «في رحاب وجوب الحج و فرضيته» / محمد ايت بايعيش. مجلة التذكرة (مغرب). ش ۱۱ - ۱۲، (ژوئن ۲۰۰۸ م)،

ص ۱۳۵ - ۱۴۲.

در اين مقاله به اختصار ضمن اشاره به شرايط استطاعت و كيفيت تحقق آن، از شرايط وجوب حج بر اساس فقه مالكي سخن رفته است. نويسنده كه از پژوهشگران معاصر مغرب در حوزه فقه و معارف ديني است، در اين نوشته، ضمن بررسي ارکان حج

شامل احرام، وقوف در عرفه، طواف و سعی، به مبانی فقه مالکیان مغرب درباره محرمات احرام و انواع کفارات اشاره نموده است.

۴۶۴. قاموس الحج و العمرة / احمد عبدالغفور العطار. بیروت: دار العلم للملایین.

معجم بزرگی در بیان مفاهیم، اصطلاحات، مسائل و مناسک حج و عمره بر پایه فقه مالکی است. علاوه بر معرفی اصطلاحات مختلف حج مانند احرام، میقات، صید حرم، طواف، رکن، سعی، وقوف و سعی، منابع مختلفی که اصطلاحات در آنها به کار رفته ذکر شده است. ابوعاصم بشیر این اثر را «کتابی بزرگ و شامل» توصیف کرده است. (مصادر الفقه المالکی، ابوعاصم بشیر عربی الجزائری، ص ۵۶)

۴۶۵. کتاب الحق الصریح فی المناسک علی القول الصحیح / محمد مکی بن مصطفی ابن عزوز

از آنجا که ابن عزوز (۱۲۷۰ - ۱۳۴۰ ق.) از فقیهان مالکی حدیث گرای مغرب است، ظاهراً در این رساله از مبانی حدیثی مناسک حج سخن گفته، اما مانند عنوان دیگری که به او نسبت داده شده، تنها در /یضاح المکنون، ج ۱، ص ۴۰۹ از آن یاد شده و فهرس معاصر مغرب و تونس از این اثر نام نبرده اند. سنیدی در معجم ما /لف عن الحج (ص ۵۶) صرفاً اشارات و مطالب /یضاح المکنون را یادآور شده است.

۴۶۶. کتاب فضل الحج و الزیارة / عبدالحق بن عبدالرحمن ابن الخراط

از آثار و تألیفات حدیثی - فقهی درباره فضیلت حج و زیارت بوده که در قرن ششم هجری نگاشته شده است. ابن خراط (۵۱۰ - ۵۸۱ ق.) از حافظان حدیث و عالمان اندلس در بجایه (الجزائر) متوطن شد و در آنجا از دنیا رفت. کتاب /احکام /الشريعة /الکبری وی شامل یک دوره فقه، از جمله باب الحج، بر پایه احادیث است. نیز آثاری در اخلاق و آداب نوشته و کتاب فضل الحج و /الزیارة احتمالاً مجموعه احادیث در ذکر جایگاه حج و زیارت قبر پیامبر ﷺ و بیان نتایج و استنباطات فقهی وی است. گرچه در فهرس و کتابشناسی های معاصر حج و حریم از این کتاب نام برده شده و به معرفی آن پرداخته اند، اما نسخه ای از آن شناسایی نشده است.

۴۶۷. کتاب فی المناسک / ابوبکر محمد بن احمد التوزری القسطلانی

ظاهراً از آثار مربوط به احکام و مسائل حج بر اساس فقه مالکی، نوشته ابوبکر التوزری (۶۸۶ ق.) از علمای مغرب است. گرچه با بررسی اجمالی در فهرس و کتابشناسی ها، نشانی از نسخه خطی و موجود بودن این کتاب به دست نیامد، اما در قرن هفتم و هشتم هجری به آن استناد شده و در دسترس بوده است. نام این کتاب در /العقد /الثمین نوشته تقی الدین فاسی (ج ۱، ص ۳۲۲) و نیز در سفرنامه مل /العیبه ابن رشید فهری آمده است. هیله از قول ابن رشید نقل می کند که این کتاب را یافته و مشاهده کرده است.

۴۶۸. کتاب المناسک (فقه مالکی) / ابراهیم بن هلال الفیلالی الزلماطی. مجلة دعوة الحق (مغرب). ش ۱۵۴

(۱۹۷۳ م.). ص ۱۷۹ - ۱۹۵

از کتب فقهی مالکیان در بیان احکام و مسائل حج است که در قرن نهم هجری نگاشته شده و در مجلة دعوة الحق به معرفی آن پرداخته شده و نکاتی درباره منابع و مصادر وی در این کتاب بیان گردیده است. ابن هلال فیلالی (۸۱۷ - ۹۰۳ ق.) از عالمان و فقیهان مغرب و دارای آثار مختلف فقهی و حدیثی بوده که شماری از آثار وی عبارتند از: /نوازل فی فقه المالکی، شرح علی

مختصر الشیخ خلیل، شرح علی الامام البخاری، اختصار کتاب دیباج المذهب لابن فرحون.

۴۶۹. مختصر فی مناسک الحج/علی بن احمد ابن ابی القاسم

صاحب این اثر، ابوالحسن علی بن احمد (۴۹۰-۵۶۷ق.) در بجایه (الجزائر) به دنیا آمد و آموزش های دینی را فراگرفت و سپس به اندلس رفت و در دوره عبدالمؤمن موحدی منصب قضاوت اشبیلیه به او واگذار گردید. او مشیخه ای با عنوان «برنامج» داشته و نیز «مختصری» که آن را درباره مسائل و اعمال حج املا کرده است. (الاعلام، ج ۴، ص ۲۵۶) ظاهراً این اشاره زرکلی ناظر و مربوط به همین اثر است؛ اما بیشتر از این اطلاعی از این اثر، به خصوص از نسخه آن، به دست نیامد و ظاهراً مفقود شده است.

۴۷۰. مالک و مدرسة المدينة/احمد لطرش السنوسی. وهران (الجزائر): دار الغرب.

بررسی و تحلیل مبانی و مصادر فقه مالک بن انس و تأثیر پذیری وی از مکتب فقهایی سبعة مدینه منوره است. نخست گزارشی از تاریخ فقه و فقهات در مدینه منوره و شکل گیری فقه تابعین و فقهایی سبعة ارائه شده و سپس مبانی عمل اهل المدینه و اجماع نزد مالک بن انس بررسی شده و از مصادیق اجماع اهل المدینه در نظریه عرف نیز سخن رفته و به تبیین تکثر مصادر و مبانی استنباطی در فقه مالکی پرداخته شده است.

۴۷۱. مرشد الحاج: ارشاد إلى مناسک الحج إلى بیت الله الحرام/احمد الهادی بلقازی. تونس: الدار التونسية للنشر، ۱۳۹۵ق.، ۶۷ص

اثری آموزشی در معرفی مناسک، احکام و مسائل حج بر پایه فقه مالکی است. نویسنده از عالمان معاصر مغرب است که سعی کرده مسائل و محرمات و واجبات احرام، احکام طواف، وقوف، قربانی و سعی را بیان کرده است. سنیدی در فهرست نام آثار درباره حج، این کتاب را معرفی کرده است. (معجم ما الف عن الحج، ص ۵۲) وی همچنین در معجم ما الف عن مکه المکرمه (ص ۶۲)، مشخصات این کتاب را آورده است.

۴۷۲. المسائل التي بناها الإمام مالک علی عمل أهل المدينة/احمد المدنی بوساق الجزائری. چاپ اول، دبی: دار البحوث الإسلامية، ۱۴۲۱ق.، ۳ جلد، ۱۴۸۹ص.

این اثر سه جلدی و گسترده - که درباره گستره فروع و مسائل استنباط شده از اصول عمل اهل المدینه در فقه مالک بن انس است - در اصل رساله دکترای نویسنده در دانشگاه ام القری بوده که در سال ۱۴۰۹ قمری از آن دفاع شده و سپس در قالب کتاب منتشر گردیده است. نویسنده در مقدمه به معرفی تحقیقات و رساله های نگاشته شده در این موضوع پرداخته و تصریح کرده که این اثر به صورت فقه مقارن و با تأکید بر جنبه فقهی و استنباط فروع و مسائل منتج از علم اهل المدینه در فقه مالکی انجام شده است. موضوع این رساله شناسایی مسائل و اصطلاحاتی است که در الموطأ مالک بن انس بر محور اجماع و علم اهل المدینه، به عنوان یکی از مصادر فقه وی، پدید آمده و ساختارمند شده است. نویسنده به جنبه های تاریخی، اصولی و ساختاری مبانی مفاهیم و اصطلاحات نیز توجه کرده و ضمن بررسی سندی و متنی احادیث، اقوال در هر مسئله را به همراه ادله به میان آورده و اصول اهل المدینه در فقه مالک را بی افراط و تفریط معرفی نموده است. (نک: مصادر الفقه المالکی، ابو عاصم بشیر عربی الجزائری، ص ۱۰۸)

۴۷۳. معنی الحج و العمرة / عبدالرحمن بن یوسف الافریقی. قاهره: دار سعد، ۱۳۶۵ق.، ۳۱ ص.

رساله مختصري در تشریح معنای حج و عمره و ادله و جوب حج است. سنیدي در معجم ما الف عن الحج (ص ۴۴) از این کتاب نام برده است. معمولاً عنوان افریقي به اهالی دورتر از مصر، به خصوص اهل تونس، الجزائر، مراکش و طرابلس اطلاق می شده است؛ گرچه برخی نیز عبدالرحمان افریقي را از دانشوران منطقه مالی دانسته اند. کتاب دیگری با عنوان توضیح الحج و العمرة كما جاء بالكتاب و السنة از همین نویسندگان با این مشخصات: قاهره: مطبعة العصر الحديث، ۱۳۶۸ق، ۵۹ ص چاپ شده است. بنابراین احتمال می رود این دو عنوان ناظر به یک اثر باشد یا یکی اصل و دیگری تنها بخشی از آن باشد. احتمال راجح تر این است که توضیح الحج تنها بخشی از کتاب معنی الحج و العمرة بوده و در آن به حجیت و ادله حج و عمره از کتاب و سنت پرداخته شده است.

۴۷۴. المسک الأذفر فی بیان الحج الأكبر / محمد مکی بن مصطفی ابن عزوز الجزائری.

ظاهراً موضوع این رساله تأکید بر اهمیت و جایگاه حج و کعبه به عنوان میعادگاه سالیانه مسلمانان جهان است؛ گرچه به سبب جایگاه فقهی و اجتهادی مؤلف در فقه مالکی، این احتمال وجود دارد که مسئله حج اکبر را از لحاظ فقهی بررسی کرده باشد. ابن عزوز (۱۲۷۰ - ۱۳۴۱ق.) قاضی و عالم به فقه و حدیث در شهر نطفه تونس به دنیا آمد و در جامع الزيتونیه تحصیل کرد و مفتی و سپس قاضی نطفه گردید. در دوره استعمار فرانسه از الجزائر و تونس تبعید و به استانبول رفت و از سوی سلطان عبدالحمید عثمانی در مقام مدرس فقه و حدیث تعیین شد و شهرتی به دست آورد و در استانبول از دنیا رفت. نویهض در میان آثار مختلف او کتاب الأجوبة المکیة عن الأسئلة الحجازیة را ذکر کرد و به المسک الأذفر اشاره نکرده است. (معجم اعلام الجزائر نوشته عادل نویهض، ص ۲۳۰) با این حال، اسماعیل پاشا بغدادی در ایضاح المکنون، ج ۲، ص ۴۷۹ از این کتاب نام برده و به حسب ظاهر نسخه ای از آن مشاهده کرده است؛ چون ایضاح المکنون تکمله کشف الظنون و حاوی فهرستی از نسخه های موجود در کتابخانه های دمشق و استانبول است. سنیدي نیز همین مطلب موجود در ایضاح المکنون را بازتاب داده و به مطلب تازه ای دست نیافته است.

۴۷۵. «المقاصد النفسیة و الاجتماعیة للحج» / ادريس المصلی. مجلة التذكرة (مغرب). ش ۱۱ - ۱۲ (ژوئن ۲۰۰۸م)، ص ۱۰۲ - ۱۱۳.

بررسی و تحلیلی پیرامون ابعاد روانشناختی و اجتماعی حج و اشاراتی به حکمت ها، فواید و اسرار مناسک حج است. نویسنده - که از پژوهشگران معاصر مغرب است - در این نوشته، از کعبه به عنوان قبله و کانون گردهمایی سالیانه مسلمانان یاد کرده و تشکیل امت اسلامی و برادری دینی را در پرتو توجه به اهداف و غایات حج و مناسک حج ممکن دانسته است. نیز از اثربخشی حج و حرمین شریفین در آرامش درونی هر فرد مسلمان سخن گفته و رابطه ابعاد فردی و اجتماعی حج را بیان کرده است.

۴۷۶. «مقترح فقهی - عملی لتیسیر رمی الجمرات و تلافی حوادثها نهائياً» / حسین بن احمد المفراج. مجلة التذكرة (مغرب). ش ۱۱ - ۱۲ (ژوئن ۲۰۰۸م)، ص ۱۴۵ - ۱۴۷.

گزارش مختصري درباره راه های تسهیل انجام رمی جمرات بر اساس مبانی فقه مالکی است. نویسنده از محققان و فقه پژوهان مغرب است و مطالبی در ضرورت توجه به راهکارهای حل مشکلات ناشی از تجمع حجگزاران در حین رمی جمرات بیان کرده و یادآوری نموده که در دوره معاصر گاه در حین رمی جمرات برای جمعیت حجگزار مشکلاتی به وجود آمده است. نخست به

بررسی وضعیت رمی جمرات و تغییرات پیرامونی عقبه‌ها پرداخته شده و سپس شرایط رمی جمره عقبه و نیز مشکلات ناشی از ازدحام بیان گردیده و در ادامه راه‌های تسهیل رمی جمرات ارائه شده است.

۴۷۷. «من أسرار الحج و حكمه» / محمد الأدریسی. مجلة التذكرة (مغرب). ش ۱۱ - ۱۲ (ژوئن ۲۰۰۸ م.)، ص ۹۶ - ۱۰۱.

اشاراتی به فواید، حکمت‌ها و اسرار برخی مناسک و ارکان حج، با استناد به دیدگاه فقهایی مختلف، با تأکید بر دیدگاه فقیهان و عالمان مالکی است. نویسنده، که از فقه‌پژوهان مغرب است، مفهوم حکمت و اسرار حج را توضیح داده و از اسرار و حکمت‌های شماری از مناسک و ارکان، از جمله احرام، وقوف، طواف و سعی سخن گفته است. در بیان اسرار حج از مجامع روایی اهل سنت و برخی کتب فقه مالکی استفاده شده است.

۴۷۸. المناسک / علی بن محمد بركة التطاونی. نسخه در: الخزنة العامة رباط

از رساله‌های مختصر فقه مالکی در بیان احکام و مسائل حج در قرن دوازدهم هجری است که آن را علی تطاونی (۱۲۰ ق.) از عالمان مغرب نوشته است. نویسنده در این رساله به بیان احکام و مناسک حج پرداخته و فروع و مسائل مرتبط با مواقیت، احرام، طواف، سعی و وقوف را توضیح داده است. در گزارش مسائل حج به انظار فقهایی مالکی و برخی ادله و مبانی آن استناد کرده است. نسخه خطی این اثر علاوه بر الخزنة العامة رباط، در المكتبة الكتانية، ضمن مجموعه ش ۱۶ آمده است.

۴۷۹. مناسک الحج / ابوالحسن علی بن محمد القابی

اثری در تشریح احکام، مسائل و فروع حج بر اساس فقه مالکی است. نام این رساله در فهرست ابن خیر اشبیلی (ص ۵۳۲) و نیز در مقاله: «العلاقات الابدیة بین قرطبة والقیروان فی القرن الرابع و القرن الخامس للهجرة»، نوشته جعفر ماجد در مجلة حولیات الجامعة التونسية، ش ۱۳، ص ۱۰۶ آمده است. قابسی امام مالکیان قیروان بود که پس از مرگ ابن ابی زید (۳۲۴-۴۰۳ ق.) اهل علم اندلس در مجالس درس او حاضر شده و از او دانش می‌آموختند (کتاب الصلوة ابن بشکوال، ج ۱، ص ۱۵۶، قاهره ۱۹۵۵ م.).

۴۸۰. مناسک الحج / ابو عبدالله محمد بن محمد بن الناصر الدرعی. نسخه در: خزنة الصبیحیة (شهر سلا)

اثری در شرح احکام و مسائل حج بر اساس فقه مالکی است که به صورت خطی باقی مانده است. محمد حجی در فهرس الخزنة الصبیحیة بسلا (ص ۲۰۵)، از وجود نسخه‌هایی از این رساله در شهر سلا خبر داده است. نویسنده این اثر ابن ناصر درعی (۱۰۱۱-۱۰۸۵ ق.) از فقها و علمای مالکی مغرب و از متصوفه طریقت شاذلیه بوده است.

۴۸۱. مناسک الحج / خلیل بن اسحاق المالکی (۷۷۶ ق.). تحقیق و تقدیم: لمین الناجی. چاپ اول، مغرب: الرابطة المحمدیة للعلماء، ۱۴۲۸ ق.

از کتب مشهور فقه مالکی در تشریح احکام و مسائل و فروع حج است که بر اساس نسخه‌های مختلف تصحیح شده است. این اثر جایگاه ویژه‌ای در مصادر فقه مالکی دارد و همواره به دلیل جامعیت، ساختار و تعدد و وضوح مطالب آن، مورد استناد و

ارجاع واقع شده است. گرچه خلیل بن اسحاق از عالمان و فقیهان مصر است، اما هم مناسک او بیشتر از هر منطقه دیگری مورد توجه مالکیان مغرب واقع شده و هم محقق این اثر از پژوهشگران و فقه پژوهان سرشناس مغرب است که اقدام به تصحیح و انتشار این اثر نموده است.

اهمیت این اثر، سبب نگارش شروح و حواشی مختلفی توسط مالکیان مغرب شده است؛ از جمله: شرح منسک خلیل نوشته ابو عبدالله محمد حطاب رعینی (۹۵۴ق.) که نسخه آن در کتابخانه چستریتی موجود است. (التاریخ والمورخون بمکه، ص ۱۹۵). محقق کتاب در مقدمه به شرح حال و معرفی آثار خلیل بن اسحاق پرداخته و شیوه فقهی وی را توضیح داده است. الحوسنی در معجم کتب المالکیة، نسخه های خطی آن را شناسایی کرده است؛ از جمله در مکتبة الازهریة، ش ۴۲۰۵ (در ۶۶ برگ) و نیز نسخه دیگری در همان کتابخانه، ش ۱۵۶۳۷ در ۴۱ برگ شناسایی شده است. تصحیح دیگری از این اثر با مشخصات زیر انجام شده است: منسک خلیل بن اسحاق/خلیل بن اسحاق بن موسی الجندی المالکی. تحقیق و تصحیح: محمد عبدالجواد الأصمعی. چاپ اول، مصر: دار الکتاب العربی، ۱۳۶۹ق.

۴۸۲. مناسک الحج/ طیب بن عبدالمجید بن کیران. فاس: چاپ سنگی، ۸۴ ص.

از رساله های مختصر در بیان احکام و مسائل حج بر اساس فقه مالکی است. در این مختصر کلیاتی از احکام احرام، محرمات احرام، حج زنان، مناسک سعی، طواف و وقوف، با استناد به نظرات فقهایی مالکی بیان شده و گاه به برخی ادله و مبانی مناسک حج اشاره شده است. در منابع و تراجم گاه نام وی محمد الطیب بن عبدالمجید بن عبدالسلام بن کیران (۱۱۷۲ - ۱۲۲۷ق.) ثبت شده است. وی از علما و فقهایی فاس و دارای چندین اثر عرفانی و ادبی و فقهی بوده که برخی چاپ شده و برخی نیز مخطوط باقی مانده اند.

۴۸۳. مناسک الحج/عبدالله بن عبدالرحمان ابن ابی زید.

در برخی منابع رساله ای در مناسک حج به ابن ابی زید (۳۱۰-۳۸۶ق.) پیشوای مالکیان در قرن چهارم هجری نسبت داده شده است. وی در قیروان زاده شد و از فقیهان آن شهر فقه آموخت و سپس به سفر رفت و حج گزارد. او را جامع مذهب امام مالک و شارح اقوال معرفی کرده اند که با تبیین مذهب مالکی، گسترش آن را آسان ساخت و حامی و مدافع آن مذهب شد و به قول ذهبی، ریاست این مذهب بر وی ختم شد. مهم ترین اثر او الرساله در فقه مالکی است که در سال ۳۲۷ قمری آن را نگاشت. النوارد الزیادات علی مافی الهدی و غیره من الامهات نیز کتاب دیگر اوست. ابن خیر اشبیلی از اجازه دریافتی از ابن ابی زید یاد می کند که شماری از آثار وی، از جمله کتاب ایجاب الإهتمام بأهل المدینة و مناسک الحج وی را شامل می شود. (فهرسه ابن خیر الاشبیلی، ص ۲۱۳، ۳۲۷)

۴۸۴. مناسک الحج/عبدالله بن محمد الجشتیمی السوسی. نسخه در: فاس

از کتب فقهی قرن دوازدهم هجری در شرح و بیان مسائل حج بر اساس فقه مالکی است. جشتیمی (۱۱۴۳ - ۱۱۹۸ق.) از فقیهان و عالمان مغرب و در کار جمع آوری نسخ خطی و کتابت متون بوده و به گفته زرکلی منسوخات و نسخ وی تا دوره معاصر باقی مانده است. نیز آثاری تألیف کرده که از جمله آنها مختصر نسیم الریاض خفاجی در دو جلد و مجموعه اجازاتش که خطی است و نزد صاحب المعسول موجود است. به گفته زرکلی مناسک الحج وی کتاب مختصری در بیان احکام و اعمال حج و نسخه آن در

کتابخانه المختار السوسي موجود است. جشتیمی در سفری که به قصد ادای فریضه حج به حجاز داشته، از دنیا رفته است. (الاعلام زرکلی، ج ۴، ص ۱۳۰؛ المعسول، ج ۶، ص ۱۵-۱۹)

۴۸۵. مناسک الحج / محمد بن عمر بن احمد دنیه الرباطی. نسخه در: الخزانة العامة رباط ش ۱۰۴۵

از آثار مخطوط در فقه مالکی درباره احکام، مسائل و مناسک حج است. زرکلی تنها اطلاعی که از مؤلف این اثر داده، تصریح به این نکته است که او از فقهای مالکی و زاده رباط مغرب است. سپس افزوده که مناسک الحج وی رساله کوچکی در بیان مسائل و احکام و مناسک حج بر پایه مبانی فقه مالک است و نسخه‌ای از آن در خزانه العامة رباط در مجموعه ش ۱۰۴۵ موجود است. (الاعلام زرکلی، ج ۶، ص ۳۱۸)

۴۸۶. مناسک الحج / محمد بن محمد بن احمد الامیر المالکی. نسخه در: المكتبة الازهریه ش ۶۶۸

رساله مختصری در بیان برخی مسائل و احکام حج، نگاشته محمد الامیر (۱۲۳۲ق.). از علمای مالکی مغرب است. این اثر هنوز به صورت خطی است و چندین نسخه به صورت ناقص و کامل از آن شناسایی شده است؛ مانند نسخه المكتبة الازهریه در ۲۲ برگ، نسخه موجود در صعایده در مجموعه ش ۳۹۹۵۲ در ۷۶ برگ و نسخه مكتبة الحرم المکی ش ۱۵۴۸/۱ در ۶ برگ. (معجم کتب المالکیة، ص ۴۰۸) سنیدی در معجم مالک عن الحج (ص ۴۶)، ظاهراً به طور بی واسطه از وجود نسخه‌ای از این رساله کوچک خبر داده است.

۴۸۷. مناسک الحج / محمد بن محمد بن ناصر الدرعی التمجروتی. نسخه در: خزانة الجامع الاعظم (وزان) ش ۱۲۵۲/۲

رساله‌ای فقهی در بیان احکام و فروع حج و عمره بر اساس فقه مالکی است. نویسنده، محمد ناصری درعی تمجروتی (۱۰۸۵ق.)، از علمای خاندان ابن ناصر و دارای جایگاه ویژه در فقه و فتوا بوده و در این رساله، آرای فقهای سرشناس مالکی را از متون اصلی فقه مالکی درباره مسائل احرام، مواقیت، طواف، سعی، وقوف و اعمال و آداب حج بیان کرده است. در معجم کتب المالکیة (ص ۴۱۰) ضمن تصریح به نسخه کامل و تمام این رساله از چاپ سنگی آن در فاس به همراه رساله‌های دیگری، در ۴۵۴ صفحه خبر داده شده است.

۴۸۸. مناسک الحج و آداب الزیارة / احمد بن قاسم الجسوس. نسخه در: المكتبة العامة رباط ش ۱۸۲۱

از کتب فقهی در شرح و بیان مناسک حج و زیارت حرم نبوی است. محمد صالح بن حامد سید احمد در مقاله «الرحلات بین المغرب و المشرق العربیین» اشاره کرده (ص ۹۸) که احمد جسوس (۱۳۳۱ق.) در شمار عالمانی است که به جای سفرنامه‌نگاری، اثری در مناسک نگاری نگاشته است. این گفته وی به آن معناست که جسوس سفری به حجاز داشته و مناسک حج و زیارت حرم نبوی را به جای آورده و سپس این اثر را نگاشته است. در تأیید این سخن، عبدالعزیز بن عبدالله در الرحلات من المغرب و الیه (ص ۶۴) تصریح کرده که جسوس از عالمان مغربی است که پس از انجام مناسک و زیارت حرم نبوی، این کتاب را در شرح و بیان مسائل و اعمال حج و زیارت نوشته است.

۴۸۹. مناسک الحج علی مذهب الامام مالک / علی بن محمد المیلی المغربي المالکی. نسخه در: المكتبة الازهریه

از آثار فقهی در بیان فروع، احکام و مسائل حج بر اساس مبانی مالک بن انس، نوشته علی بن محمد میلی (۱۲۴۸ق.) از عالمان و فقیهان مالکی الجزائر است. او در میله، از نواحی نزدیک قسنطینه به دنیا آمد و سپس در مصر متوطن شد و در آنجا از دنیا رفت. میلی مغربی آثار متعددی در کلام و فقه و عقاید دارد. زرکلی از خطی بودن کتاب مناسک الحج وی خبر داده، اما نشانی نسخه را ذکر نکرده است. (الاعلام زرکلی، ج ۵، ص ۱۷) در معجم کتب المالکیة (۴۰۹) عنوان اثر میلی مناسک الحج ثبت شده و نسخه آن در المکتبة الازهریة در ۲۰ برگ معرفی شده است.

۴۹۰. مناسک الحج و العمرة / علی الأجهوری. نسخه در: خزنة المسجد الاعظم (شهر تازه) ش ۳/۴۳۷

از رساله های فقهی در شرح و توضیح مسائل و احکام حج و عمره بر اساس فقه مالکی است که برای استفاده حج گزاران مالکی مغرب نگاشته شده است. الحوسنی در معجم کتب المالکیة (۴۱۰) ضمن معرفی نسخه مسجد اعظم تازه تصریح کرده که ۲۴ برگ دارد و سپس به نسخه دیگری از این رساله در المکتبة الازهریة در مجموعه ش ۱۰۴۴ اشاره کرده که از برگ ۴۱ تا ۶۶ را شامل می شود.

۴۹۱. منسک / ابوالطیب تقی الدین محمد بن احمد الفاسی المالکی

سه گانه ای در ذکر مناسک حج است. عبدالله الغازی در / فائدة الانام (ج ۲، ص ۲۰۶) به دسته بندی آثار فاسی پرداخته و در موضوع فقه، در رده مناسک نگاری، سه تألیف از وی نام برده است. الهیلة (التاریخ و المورخون بمکة، ص ۱۲۵) نام این آثار را آورده است. نخست منسک صغیر در یک کراسه بر اساس مذهب مالکی و شافعی نگاشته شده است. دومی منسک کبیر که آراء هر چهار مذهب را پوشش داده و عنوان آن را / ارشاد الناسک الی معرفة المناسک نامگذاری کرده است. سومی منسک متوسط در دو کراسه و بر اساس مذهب مالکی و شافعی نوشته شده است. ظاهراً اطلاعات این مؤلفان از این سه منسک، همان مطالبی است که فاسی در / العقد الثمین (ج ۱، ص ۳۴۶) آورده است. بر پایه بررسی اجمالی در فهرس خطی کتابخانه های مکی و مدنی و مغربی، نسخه ای از این مناسک به دست نیامد.

۴۹۲. منظومات فی مناسک الحج / ابوفارس عبدالعزیز بن محمد الفوراتی

صاحب این اثر عبدالعزیز الفوراتی (۱۱۰۰ق.) از عالمان و فقیهان مالکی مغرب در سفاقس به دنیا آمد، اما مدت زیادی در تونس زندگی کرد و سپس به قصد حج، راهی حجاز شد و مدتی مجاور مکه گردید. سپس به مغرب بازگشت و متولی منصب افتای سفاقس گردید. در / الاعلام زرکلی (ج ۴، ص ۲۷) نام کتاب، منظومات فی مناسک الحج گزارش شده که نشان می دهد عنوان کتاب مناسک الحج است. اما کحاله عنوان آن را منظومات فی مناسک الحج ثبت کرده است. (معجم المؤلفین، ج ۵، ص ۲۶۱) بر این اساس فوراتی مجموعه ابیات و قصایدی به منظور تدوین فروع و احکام حج سروده است. ضمن بررسی اجمالی در فهرس نسخ خطی مغربی، نشانی از این اثر به دست نیامد.

۴۹۳. «نوازل فريضة الحج المختصة بالمرأة؛ دراسة تطبيقية» / سعاد شقایقی. مجلة الحضارة الإسلامية (مغرب)،

تحقیقی درباره مبانی حج زنان در فقه مالکی با اشاره به اقوال و مبانی دیگر مذاهب اهل سنت است. نویسنده از پژوهشگران مغربی در عرصه مطالعات زنان و معارف دینی است و در این نوشته نخست به برخی روایات و ادله پیرامون حج زنان و شرایط وجوب حج پرداخته و از شرط همراه داشتن محرم نسبی یا سببی در فقه اهل سنت و برخی تفاوت دیدگاه‌ها در فقه مالکی سخن گفته است. وی سپس ضمن تبیین برخی مناسک حج و مسائل و احکام آن برای زنان، دیدگاه فقهای بزرگ مالکی را بیان نموده است.

۴۹۴. *هدية السالك المحتاج لبيان أفعال المعتمر والحاج* / محمد بن محمد الخطاب الرعيني. نسخه در: مرکز الملك فيصل

زرکلی شرح حال دو شخصیت مشهور به خطاب را در الاعلام آورده و گاه به خطا اطلاعات زندگی پدر را ذیل زندگی فرزند آورده است. نویسنده این رساله، خطاب الرعینی (۹۰۲-۹۵۴ق.)، از علمای مغربی است که علاوه بر فقه و اصول در ستاره‌شناسی دست داشته است. زرکلی از خطی بودن این کتاب خبر داده، ولی عنوان آن را *هدية السالك المحتاج* ثبت کرده که بیشتر به کتب تصوف و سیر و سلوک شباهت می‌یابد و برای رفع این ابهام، قید «درباره مناسک حج» را برای تعیین موضوع کتاب افزوده است. ابو عاصم بشیر مالکی خبر داده که نسخه کتاب از نوادر نسخه‌های خطی است و گفته که این نسخه نزد استاد مغربی، ابوبکر بلقاسم ضیف موجود بوده و آن را جهت ترمیم و اخذ تصویر به مرکز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية فرستاده است. (مصادر الفقه المالکی، ص ۵۶)

۴۹۵. *هدية الناسك إلى توضيح المناسك* / محمد عابد المالکی. قاهره: مكتبة المحمية، ۱۳۲۸ق.

از کتاب‌های فقه استدلالی مالکیان مغرب در تشریح و بیان مبانی و ادله مناسک حج و عمره است. تلاش شده از اقوال و آرای مختلف درباره مسائل مختلف حج بحث شده و مبانی استنباط اقوال از آیات، روایات و مصادر فقه مالکی ارائه گردد. در شرح مناسک حج به احرام، واجبات و محرمات احرام، سعی، طواف و وقوف پرداخته شده است. حوسنی در *معجم الكتب المالکیة* (ص ۴۶۳) به نام کتاب، مؤلف آن و انتشار در مصر تصریح کرده است.